

ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ СУЧАСНОГО ВИКЛАДАЧА В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

FORMATION OF THE IMAGE OF A MODERN LECTURER IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING

У статті досліджуються питання формування іміджу сучасного викладача в умовах дистанційного навчання. Розкривається сутність іміджу (образу) викладача, що складається: при взаємодії його зі студентами, колегами, адміністрацією. Так, завдяки здатності до продуктивної інноваційної діяльності, яка передбачає власну креативність. Створений імідж – відображає яскраві риси особистості викладача, його якості тощо. Проаналізовано можливості та перспективи його формування в умовах дистанційної освіти. Запропоновано комплексний Проект "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти". Проект включатиме розробку Кодексу, що включатиме перелік норм, правил і складників іміджу викладача в умовах дистанційного навчання; курсу підвищення кваліфікації "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти"; навчального посібника "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти: методичні рекомендації" та освітньої платформи "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти".

На основі аналізу науково-теоретичних джерел з'ясовано, що імідж – це символічний образ суб'єкта, який характеризується динамічністю, емоційністю, активністю, функціональністю, єдністю зовнішнього вигляду й поведінки та відтворює потреби соціальної групи; досліджено підходи до класифікації іміджу та встановлено типи: функціональний (дзеркальний, поточний, бажаний, корпоративний, множинний імідж); контекстний (самоімідж, сприйманий імідж, потрібний імідж); порівняльний (порівняння іміджевих характеристик); що стейкхолдери (Зацікавлені сторони, зацікавлені особи, заінтересовані сторони, причетні сторони (від англ. stakeholders) – це фізичні та юридичні особи, які мають легітимний інтерес у діяльності організації, тобто певною мірою залежать від неї або можуть впливати на її діяльність.) будуть педагоги, здобувачі вищої освіти, середньої освіти, аспіранти, освітяни та інші зацікавлені особи. Забезпечуватимуть наш проєкт будуть фахівці з наступних спеціальностей: іміджмейкер, правознавець, психолог, IT-фахівець, філолог, бухгалтер, інші фахівці з поставленої проблематики. У формі: дискусійної панелі, проведення вебінарів, тренінгів, майстер-класів, гостьових лекцій тощо. Також, зроблено поетапний аналіз Проєкту, шляхи залучення ресурсів та його реалізації.

Зроблено висновок, що раніше вважалося, що професійний успіх викладача визначається зовнішнім показником діяльності – сумою знань студентів, а проблема іміджу як відображення внутрішніх якостей та зовнішнього образу її носія не досліджувалося. У зв'язку з переосмисленням процесів професійного становлення сучасного викладача виникла необхідність не тільки теоретично розглянути всі складові його іміджу, а й створити дієвий інструментарій формування його особистісно-професійного іміджу.

Ключові слова: викладач, дистанційна освіта, дистанційне навчання, імідж викладача, педагогічні іміджологія, стейкхолдери.

The article examines the issue of image formation of a modern teacher in the conditions of distance learning. The essence of the image (image) of the teacher is revealed, which is formed: during his interaction with students, colleagues, administration. Yes, thanks to the ability for productive innovative activity, which involves one's own creativity. The created image reflects the bright features of the teacher's personality, his qualities, etc. The possibilities and prospects of its formation in the conditions of distance education are analyzed. A comprehensive Project "The image of a modern teacher in the conditions of distance education" is proposed. The project will include the development of the Code, which will include a list of norms, rules and components of the teacher's image in conditions of distance learning; advanced training course "Image of a modern teacher in the conditions of distance education"; of the educational manual "The image of a modern teacher in the conditions of distance education: methodical recommendations" and the educational platform "The image of a modern teacher in the conditions of distance education".

Based on the analysis of scientific and theoretical sources, it was found that the image is a symbolic image of the subject, which is characterized by dynamism, emotionality, activity, functionality, unity of appearance and behavior and reproduces the needs of a social group; approaches to image classification were investigated and types were established: functional (mirror, current, desired, corporate, multiple image); contextual (self-image, perceived image, desired image); comparative (comparison of image characteristics); that stakeholders (Interested parties, interested parties, interested parties, involved parties (from English stakeholders) are natural and legal persons who have a legitimate interest in the organization's activities, i.e. depend on it to a certain extent or can influence its activities.) will teachers, students of higher education, secondary education, graduate students, educators and other interested persons. Our project will be supported by specialists from the following specialties: image maker, lawyer, psychologist, IT specialist, philologist, accountant, and other specialists in the given issue. In the form of: discussion panel, holding webinars, trainings, master classes, guest lectures, etc. Also, a step-by-step analysis of the Project, ways of attracting resources and its implementation was made.

It was concluded that previously it was believed that the professional success of a teacher is determined by an external indicator of activity - the sum of students' knowledge, and the problem of image as a reflection of internal qualities and the external image of its bearer was not investigated. In connection with the rethinking of the processes of professional development of a modern teacher, it became necessary not only to theoretically consider all the components of his image, but also to create an effective toolkit for the formation of his personal and professional image.

Key words: lecturer, distance education, distance learning, teacher's image, pedagogical imageology, stakeholders.

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2022.32.13>

Кащица Гражина

кандидат політичних наук,
Вища суспільно-економічна школа
у місті Пшеворськ (Польща)

Целуйко О.І.

к. наук з держ. управ.,
доцент кафедри публічного управління,
Класичний приватний університет
ORCID ID: 0000-0002-9782-5011

Постановка проблеми. Глобальні зміни у суспільстві країни, політичних, економічних та соціокультурних процесах, модернізація освіти вимагають нових підходів до рівня професійних знань, умінь, педагогічної культури, особистісних якостей викладача. Ділова ініціатива, інноваційність мислення, комунікативна компетентність, здатність викликати симпатію, здійснювати сприятливе враження і позитивно впливати на тих, хто оточує, створювати обстановку психологічного комфорту та довіри виступають основними ознаками їхнього педагогічного професіоналізму.

Бурхливі зміни у сучасному суспільстві висувують все нові вимоги до викладачів, в тому числі постійне підвищення кваліфікації та креативність, сприйнятливості до нововведень, готовності до пошуку нових підходів тощо. В умовах тотальної диджиталізації освітніх процесів формувати імідж викладача "нового покоління"; навчати викладачів самопрезентації (посилити представленість викладача в соціальних медіа, створення особистих гугл-сайтів із досягненнями). Викладач – професія особлива. Це люди, що постійно удосконалюються бо постійно повинні відповідати вимогливим запитам молоді. Для якої, в тому числі, є прикладом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти проблеми розглядалися багатьма українськими та зарубіжними вченими та науковцями з галузі, так, зокрема, великий вклад у розроблення питань сутності, типології, структури іміджу організації та особистості дістали відображення в роботах Л. Брауна, І. Ісаєва, Л. Попової, Г. Почепцова та інших. Науковці Н. Барна, А. Калюжний, О. Петрова, Н. Тарасенко, В. Черепанова, В. Шепель та інші розробили ключові поняття, пов'язані з терміном «імідж», та започаткували нову галузь педагогічної науки – педагогічну іміджологію, в рамках якої імідж педагога розглядається як фактор успіху в професійній діяльності, як інструмент, який допомагає будувати відносини з оточуючими людьми, як елемент конкурентоспроможності і просування на ринку освітніх послуг. У сучасних наукових працях приділено увагу дослідженню змісту, функцій і мотивації створення іміджу особистості учителя: А. Калюжний, Л. Качалова, А. Кононенко, Ж. Попова; виявленню шляхів і умов формування мовленнєвого іміджу спеціаліста професії типу «людина – людина» (В. Орешкін). Управлінський аспект проблеми іміджу відображено у працях Ж. Ковалів, Ю. Падафет, А. Панасюка, О. Скориніної, Т. Хомуленко та інших. Діяльність керівника зі створення іміджу організації та персоналу розглядаються

у дослідженнях А. Ананьєвої, В. Волкової, Л. Даниленко, Г. Почепцова та інших. Важливість проблеми формування іміджу навчального закладу висвітлено у роботах Л. Даниленко, О. Мармази, Ю. Палехи та інших науковців. Сутність професійного іміджу фахівця та особливості його ефективної самопрезентації розглянуто у дослідженнях П. Берд, В. Королько, Т. Скорик та інших науковців. Інші питання, пов'язані з формуванням іміджу викладача, розкривали: Г. Бороздіна, Е. Гофман, А. М. Громова, С. Джуард, Ю. Жуков, Г. Золотухін, Н. Казаринова, О. М. Кетова, А. Коджаспіров, Г. Коджаспірова, В. Куніцина, Т. Ю. Ляховська, Д. Майерс, О. Михайлова, О. Кузнецова, Н. Мельникова, В. В. Талаш, Р. Хмелюк, В. М. Шафарчук, О. Шумейко та інші. Не дивлячись на це, якість освіти в Україні потребує подальшого вдосконалення, у тому числі за рахунок розробки нових проектів з урахуванням досвіду європейських країн. Тому нашою метою є підвищення якості освіти, використовуючи для цього не лише новітні технології, а й розробка та впровадження вітчизняної системи з національними "інструментами і методиками" підвищення на шляху реформування освітньої сфери.

Метою статті є дослідження сучасних проблем формування іміджу сучасного викладача в умовах дистанційного навчання та відповідно розробка *Проекту "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти"*.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, на шляху реалізації положень низки нормативних актів України, що регулюють напрямки розвитку національної системи вищої освіти (Закону України «Про освіту» [1], Закону України «Про вищу освіту» [2] та Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті [3] тощо), постає завдання щодо її інтеграції в європейський і світовий соціокультурний простір. У зв'язку з цим позитивний імідж викладача починає набувати властивості одного з основних ресурсів, що забезпечують і високий соціальний престиж та успішність функціонування національної системи вищої освіти в цілому, і конкретного закладу вищої освіти (далі ЗВО) зокрема. Проблема позитивного іміджу викладача (педагога) стає актуальною ще й тому, що в наш час висувуються принципово нові вимоги до його особистості. Усе це пов'язано з реформами в освіті, переходом до гуманізації й демократизації, Covid [4], умови війни [5], орієнтацією на розвиток особистості здобувачів вищої освіти, а не тільки на просту передачу знань. Крім того, в освітній процес упроваджуються нові концепції й сучасні технології навчання [6; 7].

Імідж - це стиль і форма поведінки людини (частіше мається на увазі зовнішня сторона поведінки в суспільстві). Також, іміджем називають набір значень і вражень, завдяки яким у людей складається уявлення про об'єкт, вони запам'ятовують його й починають ставитися до нього певним чином, або завдяки яким об'єкт стає відомим (при цьому, під об'єктом іміджу або носієм іміджу мається на увазі людина, група людей або організація) [8-10].

З метою реалізації проекту формування іміджу сучасного викладача в умовах дистанційної освіти необхідно розробити Кодекс, що включатиме перелік норм, правил і складників іміджу викладача в умовах дистанційного навчання; курс підвищення кваліфікації "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти"; навчальний посібник "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти: методичні рекомендації" та освітню платформу "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти".

У сучасних реаліях впровадження такого комплексного проекту, необхідно планувати враховуючи наступні ризики, силу їхнього впливу та ймовірність їхнього настання: продовження війни з росією (~5/5); висока конкуренція на ринку освітніх послуг (~4/5) (швидкість реалізації, якість); нестійкий Інтернет (~2/5 / ~1/5) (пункти незламності, генератори, провайдери); надмірна забюрократизованість процесу ліцензування освітніх послуг (~3/5 / ~2/5) (необхідність вивчати проекти документів, обізнаність, моніторинг), шляхом обговорення документів та внесення пропозицій; низька мотивація цільової аудиторії (~2/5 / ~4/5) (презентація, реклама, популяризація, доступність курсу, зв'язок з випускниками курсів); перманентні зміни нормативно-законодавчої бази (~3/5 / ~1/5) (обізнаність, моніторинг, лобіювання інтересів через зв'язок з департаментом, МОН) та взаємодія з партнерами (~4/5 / ~3/5) (постійне інформування, запрошувати на дистанційну панель, форум за їх участю, наша участь в форумах для залучення партнерів).

Ймовірні сумніви, це сумніви в ефективності та сумніви доцільності, сумніви в реалізації і попиту проекту партнерами. Що найгірше може статися? 1. Відсутність грантових пропозицій на проблематику проекту. 2. Часткове задоволення бюджетної пропозиції проекту. 3. Повна відсутність інтересу до проекту.

Перспективи нашого проекту (або непрямий результат): зростання якості освітніх послуг (викладача, навчального закладу); зросте конкурентноспроможність (викладача, навчального закладу); зросте спроможність викладача. Сформувані власну освітню траек-

торію; зростання інтересу здобувачів до дисципліни випускника курсу.

В ході впровадження проекту – регулярно оптимізувати кількість задіяних членів команди, удосконалення анкетних форм та співпраці із запрошеними фахівцями.

У перспективі реалізації проекту – проведення Всеукраїнської конференції з міжнародною участю "Імідж Викладача XXI століття: теоретико-методологічні та прикладні аспекти" та проведення курсу підвищення кваліфікації (1 раз на квартал).

Правила роботи в команді по розробці та впровадженню проекту: по-перше, правила встановлює команда; повага (до часу, роботи та ідей колег; повідомляти, якщо можливе запізнення чи відсутність; правило піднятої руки); консенсус щодо всіх основних командних рішень; відкрита комунікація (виявлення ініціативи, генерування ідей; командна робота над проблемами та допомога учасників команди за потреби); конструктивний зворотній зв'язок (коментарі – стислі висловлювання розбіжностей – професійне і тактовне); виконання поставлених завдань; дотримання термінів; гнучкий графік зустрічей (організація зустрічей за потреби).

Треба враховувати вплив соціальних мереж на способи життя викладачів і студентів ЗВО.

У межах педагогічної іміджології [11, с. 213] імідж викладача кваліфікують як чинник успішності в професійній діяльності та як інструмент створення міжособистісних зав'язків і соціальних відносин.

Унікальність нашого Проекту полягає в тому, що буде вперше проаналізовано імідж викладача саме крізь призму дистанційного навчання – через візуальні (образи у соціальних мережах і водночас через аналізи наукових профілів як підтвердження професійності та компетентності).

Задачі: це перш за все – створення позитивного іміджу сучасного педагога в умовах дистанційного навчання та формування навичок використання цифрових інструментів у професійній діяльності.

Платформою реалізації нашого Проекту будуть заклади вищої освіти; заклади середньої освіти, заклади післядипломної освіти та інше освітянське середовище.

Проект "Формування іміджу сучасного викладача в умовах дистанційної освіти" спрямований на:

- курс підвищення кваліфікації;
- спецкурс для майбутніх педагогів;
- курс для аспірантів;
- науково-методичний посібник та підручник з іміджології;
- створення сайту *Проекту*.

Проект буде затребуваний під час навчання, під час підвищення кваліфікації, за запитом.

Стейкхолдерами (Зацікавлені сторони, зацікавлені особи, заінтересовані сторони, причетні сторони (від англ. stakeholders) - фізичні та юридичні особи, які мають легітимний інтерес у діяльності організації, тобто певною мірою залежать від неї або можуть впливати на її діяльність.) [12, с. 96] будуть педагоги, здобувачі вищої освіти, середньої освіти, аспіранти, освітяни та інші зацікавлені особи. Забезпечуватимуть цей проект будь-які фахівці з наступних спеціальностей: іміджмейкер, правознавець, психолог, IT-фахівець, філолог, бухгалтер, інші фахівці з поставленої проблематики. У формі: дискусійної панелі, проведення вебінарів, тренінгів, майстер-класів, гостьових лекцій тощо.

Потенційні студенти – цільова аудиторія, яка здобуває інформацію про викладача та оцінює його імідж на основі апікаційної форми.

Адміністративний персонал – люди, які відповідають за збір та обробку документів, таких як апікаційні форми.

Керівництво навчального закладу – люди, які визначають стратегію та політику навчального закладу, тому їм може бути важливо, щоб імідж викладача відповідав загальній стратегії закладу.

Колеги та викладачі – люди, які працюють в тому ж навчальному закладі та можуть оцінити імідж викладача на основі свого досвіду співпраці з ним.

Партнери та спонсори – компанії, які співпрацюють з навчальним закладом та можуть оцінювати викладача як потенційного партнера або співробітника. Управління освіти – обласні та міські.

Викладачі з інших навчальних закладів. Вони можуть ділитися своїм досвідом і знаннями про те, як краще формувати імідж сучасного викладача в дистанційній освіті.

Студенти. Вони можуть бути важливими стейкхолдерами, оскільки їхні враження про викладача можуть сильно впливати на його імідж. Студенти можуть ділитися своїми думками про те, які риси викладача є важливими для них.

Представники роботодавців. Вони можуть мати свої вимоги та очікування від викладачів, тому вони можуть бути важливими стейкхолдерами у формуванні іміджу викладача.

Експерти з галузі дистанційної освіти та маркетингу. Вони можуть допомогти у формуванні стратегії просування іміджу викладача та надати поради з маркетингового планування [13].

Адміністрація вищого навчального закладу. Вони можуть бути зацікавлені у

формуванні позитивного іміджу викладача, оскільки це може вплинути на репутацію навчального закладу. Вони можуть надати підтримку та ресурси для тренінгу щодо іміджу викладача.

При співпраці зі стейкхолдерами, треба враховувати в чому він зацікавлений, які його цілі в проекті; як зміниться його життя якщо проект буде успішним/неуспішним; чому він знаходиться саме в цьому проекті в цій ролі (можливий його перехід у іншу групу); як він може допомогти чи нашкодити проекту; як не дати нашкодити (у разі настання негативних наслідків, як їх нейтралізувати); як посилити його загальний позитивний вплив тощо.

Це шлях до руйнування стереотипного сприйняття викладача шляхом створення позитивного іміджу сучасного педагога та формування здатності використовувати цифрові інструменти у професійній діяльності в умовах дистанційного навчання. У результаті ми отримаємо зручний та ефективний курс підвищення кваліфікації, спецкурс для майбутніх педагогів, курс для аспірантів, навчально-методичний посібник та підручник з іміджології, буде створено корисний сайт та функціонуватиме нова освітня платформа.

Не дивлячись на відсутність великого досвіду, ми отримаємо: курс підвищення кваліфікації, де буде розроблено ефективний курс підвищення кваліфікації "Імідж як складова професійної діяльності педагогічних працівників", для груп слухачів в кількості 25 осіб, протягом 6 кредитів (оптимальний варіант); фахівці з поставленої проблеми (іміджмейкер, правознавець, психолог, IT-фахівець, філолог тощо); провести зазначений курс для групи педагогів в серпні-вересні 2023 року на базі груп вишів на електронних платформах (типу ZOOM, Teams, Web, Mobile, Google Classroom, Онлайн дошка Padlet, Telegram, Viber, Google Meet, YouTube, Moodle, iSpring Learn, Memberlux, Teachbase, GetCourse, WebTutor, Blog тощо), а також корисної платформи для обміну досвідом.

SWOT-аналіз (сильні сторони): актуальність проблематики проекту; унікальність проекту; можливості використання онлайн навчання; практична спрямованість проекту.

SWOT-аналіз (слабкі сторони): недостатність досвіду членів команди; фінансова нестабільність та нестійкий Інтернет.

SWOT-аналіз (можливості): співпраця з закладами освіти України; використання європейського досвіду: популяризація української освіти, зростання запиту на педагогів нової формації; доступність проекту за допомогою онлайн-сервісів.

SWOT-аналіз (загрози): продовження війни з росією; висока конкуренція на ринку освітніх послуг, нестійкий Інтернет.

Щодо фандрайзингу ресурсів [14, с. 92] для реалізації цього проєкту: формування цілей та завдань заходів з фандрайзингу; розроблення стратегії/плану залучення ресурсів для реалізації проєкту; реалізація стратегії плану залучення ресурсів для реалізації проєкту.

Щодо реалізації проєкту, то це перш за все його технічна реалізація формування та затвердження технічного завдання; вибір виконавців технічної реалізації; укладання договорів на технічну реалізацію проєкту; виконання договору на технічну реалізацію проєкту; перевірка якості виконаних робіт; прийом робіт (програмного продукту). Експлуатація реалізується у запуску в експлуатацію (оприлюднення у мережі), технічний супровід програмного продукту; удосконалення програмного продукту. Просування програмного продукту відбувається завдяки просування у мережі Інтернет; рекламним компаніям; цільовим зверненням до партнерів та інших представників цільової аудиторії; організації інших заходів (конференцій, семінарів, круглих столів тощо).

Висновки. Таким чином, дійсно високий рівень викладацького мистецтва, як показник позитивного іміджу вищого навчального закладу, буде досягнуте завдяки реалізації Проєкту "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти". Проєкт включатиме розробку Кодексу, що включатиме перелік норм, правил і складників іміджу викладача в умовах дистанційного навчання; курсу підвищення кваліфікації "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти"; навчального посібника "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти: методичні рекомендації" та освітньої платформи "Імідж сучасного викладача в умовах дистанційної освіти". Впровадження такої системи допоможе викладачам досягти висот педагогічної майстерності, удосконалити або створити позитивний імідж викладача вищої школи; мати постійну динамічну платформу для подальшого підвищення кваліфікації тощо.

Традиційно вважалось, що професійний успіх викладача визначається зовнішнім показником діяльності – сумою знань студентів, а проблема іміджу як відображення внутрішніх якостей та зовнішнього образу її носія не досліджувалося. У зв'язку з переосмисленням процесів професійного становлення сучасного викладача виникла необхідність не тільки теоретично розглянути всі складові його іміджу, а

й створити дієвий інструментарій формування його особистісно-професійного іміджу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України "Про освіту" від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
2. Закон України "Про вищу освіту" від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
3. Указ Президента України Про Національну доктрину розвитку освіти від 17 квітня 2002 року № 347/2002. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
4. Коронавірус в Україні Офіційний інформаційний портал Міністерства охорони здоров'я України ВАКЦИНАЦІЯ від COVID-19. Міністерство охорони здоров'я України. URL : <https://covid19.gov.ua/>
5. Російське вторгнення в Україну (2022). *Вікіпедія. Вільна енциклопедія.* URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_\(2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_(2022))
6. Жердєва І. С., Рашидова С. С. Методика формування іміджу викладача вищої школи. *Духовність особистості: методологія, теорія, практика.* 2016. № 4(73). С. 48-61.
7. Романовська О. Поняття і структура іміджу сучасного викладача вищої школи. *Теорія і практика управління соціальними системами.* 2016. №2. С. 135-146.
8. Попова Л. Імідж сучасного педагога. *Відкритий урок : Розробки. Технології. Досвід.* 2008. № 3. С. 41.
9. Романовский А. Г., Михайличенко В. Е., Грень Л. Н. Педагогика успеха : учеб. для студентов высш. учеб. заведений. Нац. техн. ун-т "Харьковский политехнический институт". Харьков : НТУ "ХПИ", 2012. 371 с.
10. Якушева А. Значущі якості особистості педагога. *Відкритий урок : розробки, технології, досвід.* 2013. № 6. С. 88.
11. Ковальова І. О. Педагогічна іміджологія: сутність, етимологія, шляхи креативного використання у сучасному вищому навчальному закладі. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* Вип. 6 : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 213-227.
12. Ворончак І. Соціальна відповідальність бізнесу як соціально-економічний феномен. *Відповідальна економіка.* 2009. № 1. С. 90–103.
13. Бондаренко В. М., Поліщук І. І., Шарко В. В. Маркетинговий менеджмент : навчальний посібник. Вінниця : Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2016. 224 с.
14. Куц С. ФАНДРАЙЗИНГ АВС : посібник для початківців. Київ : Центр філантропії, 2008. №1. С. 92.